

लोकशाही समाजवाद आणि पं. जवाहरलाल नेहरू

डॉ. प्रभाकर दिगंबर सूर्यवंशी, सहयोगी प्राध्यापक तथा राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
स्वा. सै. सुर्यभानजी पवार महाविद्यालय, पूर्णा. जि. परभणी.

प्रस्तावना:—

भारतीय स्वातंत्र्याच्या पूर्वार्धात ज्यांनी स्वातंत्र्यासाठी मोलाचे योगदान दिले. त्यापैकी नेहरू घराण्याचे योगदान महत्वाचे आहे. पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांचा जन्म १४ नोव्हेंबर १८८९ रोजी झाला. कैक पिढ्यापासून नेहरू कुटुंबाच चढउतार त्यांच्या मुस्लीम आश्रय दात्याशी निगडित होते. कौल कुटुंबाने कौल नेहरू हे आडनाव धारण केले. त्याचे कारण असे सांगतात की, त्यांचे घर एका कौलव्याच्या (उर्दूमध्ये नंबर) काठावर होते.

१८५८ नंतर मराठ्यांची अखेरची सत्ता कोसळल्यानंतर कौल कुटुंबाने आग्रा येथे स्थलांतर केले. मोतीलालचे वडील गंगाधर नेहरू १८६१ मध्ये आग्रा आले व तीन महिन्यांनी मोतीलालचा जन्म झाला. १९०९ ते १९०४ दरम्यान जवाहरलालाना शिकवण्याची जबाबदारी एका घरगुती शिक्षकाकडे सोपवण्यात आली. १९०५ मध्ये मोतीलाल नेहरू आपल्या कुटुंबाला घेऊन लंडनमध्ये गेले. पदवी परीक्षा देण्याआधीच जवाहरलालचे जे चित्र आपल्या मनावर बिंबेले ते एखादया अर्धजाग्रत व जास्त अनुभव व आकलन शक्ती ऐकण्याची प्रतिक्षा करणाऱ्या मानसाचे चित्र उभे राहते.

नेहरू स्वातंत्र्य आंदोलनापासून भारताच्या उभारणी बाबत आपले विचार व्यक्त करत होते. ते विचार कृतीत आणताना पंतप्रधान पदावर असताना त्यांनी केलेल्या कार्याचा विचार निश्चितच करावा लागतो. नेहरू गांधीजींचे शिष्य असले तरी गांधीजींच्या विचारांना नेहरूंनी पूर्ण स्विकारलेले नाही. संस्थांची उपस्थिती एवढाच अर्थ घेतलेला नाही. व्यक्ती विकासासाठी पुरेपुर संधी उपलब्ध करून देणारा चैतन्यमय समाज असा घेतला आहे. त्याचे लोकशाही संवधीचे विचार डोळयासमोर ठेवून व्यक्त झालेले होते. नेहरूंनी आर्थिक, सामाजिक, न्याय व संधी मानवाचे नैतिक भौतिक उत्थान अध्यात्मिक मुल्य परस्पर सहकार्य, निःस्वार्थपणा सेवाभाव इत्यादी मुदयावर त्यांची प्रचंड श्रद्धा होती. या मुल्यांना अधोरेखित करून त्यांनी भारताची राष्ट्र उभारणी करण्याचा प्रयत्न केला. आधुनिक भारताचे प्रतिनिधी म्हणून उल्लेख करताना नेहरूंनी त्यांच्या काळात भारताचा ऐतिहासिक भूतकाळ व नव्या जगाच्या जीवनाच्या आपेक्षा त्यांच्यात संतुलन राखण्याचा प्रयत्न केला.

नेहरू स्वतः पाश्चात्य संस्कृती व इतर जीवंत संस्कृती या मधील एक पूल व भाष्यकार म्हणून राहिले आहेत. नेहरूचे आधुनिक भारतीय राजकीय विचारात मनाचे स्थान राहिले आहे. त्यांनी राष्ट्रवादाचे धर्मनिरपेक्ष देशी व आंतरराष्ट्र वादासी मेळ घातला. शांततामय सहजीवनाचे स्वरूप तत्वज्ञान पंचशील रूपाने त्यांनी भारतीयांना दिले.

उद्दिष्टे :—

१. नेहरू यांचे लोकशाही विषयी विचार अभ्यासणे.
२. नेहरू यांच्या समाजवादी विचार सरणी अभ्यासणे.
३. नेहरू यांचा खाजगी उदयोगाविषयी विचार अभ्यासणे.

ग्रहितके :—

१. नेहरू यांची लोकशाहीवर गाढ श्रद्धा होती.
२. नेहरू यांनी समाजवादी विचार मांडला.

संशोधन पद्धती :—

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम संशोधन पद्धतीचा उपयोग केला आहे. त्यात संदर्भग्रंथ, पुस्तके, मासिके, इंटरनेट इ. चा उपयोग केला आहे.

नेहरू हे लोकशाहीचे कट्टर समर्थक होते. त्यामुळे व्यक्ती हा त्यांचा केंद्रबिंदू होता. समष्टी आणि व्यक्ती यांच्यात समतोल ठेवून समाजवाद व लोकशाहीची संकल्पना अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न केला.

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांची लोकशाही व समाजवादाची भूमिका :-

१. राजकीय विचार :- भारत स्वतंत्र्य झाल्यानंतर समाजिक व राजकीय व्यक्तींनी स्वातंत्र्योवर भारताच्या जडणघडणीचा ध्यास घेतला. त्यात पंडित जवाहर नेहरू प्रथम होते. नवभारताची निर्माती लोकशाहीच्या निकोप पायावर आधिष्ठीत झाली पाहिजे त्यासाठी अत्यंत जलद गतीने लोकशाही राजकीय व्यतस्थेचा व्यावहार आदर्शपणे चालवण्यासाठी सामाजिक आर्थिक, शैक्षणिक औद्योगिक संशोधनाच्या क्षेत्रात नव्या संस्था बांधण्याचा त्यांनी चंग बांधला.

राजकीय क्षेत्रात प्रगल्भता निर्माण करण्यासाठी संसदीय लोकशाहीला अनुरूप असे रूढ संकेताची मांडणी केली. या संकेताच्या माध्यमातून लोकशाही, व्यक्ती स्वतंत्र्य, लोककल्याण बृद्धी प्रमान्यवाद, परमसहीष्णूता, धर्मनिरपेक्षता व समाजवादी समाजरचना इ. संकल्पना बाबत स्वतंत्र तत्वाज्ञान विकसित करून संसदीय लोकशाहीचा मार्ग विकसित केला आहे.

अर्थिक सामाजिक प्रगतीसाठी समाजवाद व राजकीय क्षेत्रातील विकासासाठी लोकशाही या दोन आधुनिक मार्गांनी स्वतंत्र भारताची वाटचाल होण्यासाठी वैचारीक पार्श्वभूमी नेहरूंनी तयार केली.

नेहरू हे ऊदारमतवादी व मानवतावादी विचारवंत असल्यामुळे त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा व चिंतनाचा केंद्रबिंदू मानव होता. मानवाचे भौतिक जीवन सुखी व समृद्ध व्हावे त्याची प्रतिष्ठा निर्माण व्हावी हे राजकीय व्यवस्थेचे ध्येय असले पाहिजे असे त्यांना वाटे तात्पर्य व्यक्तीचे स्वातंत्र्य तोची प्रतिष्ठा व तीथी समानता यांना मारक असलेल्या धर्म व्यवस्थेबाबत त्यांना प्रचंड तिरस्कार होता. नेहरूंच्या मते धर्मनिरपेक्षता व आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेचा अत्यंत महत्वाचा व अपरीहार्य असा घटक आहे. धर्मधिष्ठीत पणातून येणारा जमात वाद असुन हे राष्ट्रवादाचे दुसरे प्रतिक असुन त्यात लोकशाहीचा निषेध आहे.

२. समाजाधिष्ठीत समाज व्यवस्था :- व्यक्तीची प्रतिष्ठा व तीला स्वातंत्र्याची प्राप्ती या बरोबरच लोकशाहीसाठी पूर्वकार म्हणून नेहरूंनी समताधिष्ठीत समाज व्यवस्थेची गरज प्रतिपादन केली होती समता प्रस्थापीत झाल्या शिवाय स्वतंत्र्य व लोकशाहीचे अस्तित्व धोक्यात येवू शकते विशेष म्हणजे केवळ समान मताधिकारातून हे साध्य होणार नाही यासाठी उत्पादन साधनाच्या मालकी हक्कात प्रचंड फेरफार करावे लागतील कारण जो पर्यंत उत्पादन साधने लोकांच्या हाती राहतील तो पर्यंत समताधिष्ठीत समाजाची ऊभारणी होणार नाही. मुलतःहा अशी ही खाजगी मालकी लोकशाहीच्या मार्गात धोड म्हणून अशी उभी राहते. कारण आर्थिक संबंधावर आधारलेली मानवी संबंध निकोप राहत नाहीत राहणाऱ्याचे प्रचंड शोषण करतो. त्यामुळे समाज एकसंघ राहत नाही. समाजातील फार मोठा वर्ग भांडवलदाराच्या शोषणाला बळी पडतो म्हणून खाजगी मालमत्ता नष्ट करून उत्पादन साधनावर सामुहिक मक्तेदारी निर्माण झाली पाहिजे हेच समाजवादाचे तत्त्वज्ञान आहे. असे नेहरूचे परखड प्रतिपादन होते. मालकी हक्कावर आधारलेली जमिनदारी भांडवलदारी नष्ट होवून सहकारावर आधारलेली समाजवादी लोकशाही नेहरूंना अधिक श्रेयस्कर वाटत होती. व्यक्तीला निकोप स्वातंत्र्य उपभोगता येण्यासाठी समाजवादी अर्थव्यवस्था व लोकशाही यांचा समन्वय झाला पाहिजे. असे त्यांना वाटत होते.

३. समाजवाद व लोकशाही :- पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी केलेले विवेचन त्यांच्या विचाराला समाजवादी समाजरचनेकडे घेवून जाण्यास सहायभुत ठरले. फेब्रुवारी

१९३९ मध्ये केलेल्या एका भाषणातून त्याचे हे विचार अधिक स्पष्ट झालेले दिसतात. त्यांच्यामते करण्याच्या प्रकियेत अनेक घटक कार्यरत असतात पण मालकी हक्काचे जे संबंध शेवटी आपल्या संस्था सामाजिक गुंफन त्याच्यावर नियंत्रण चालवतात ते अत्यंत महत्वाचे व मुलभुत असतात.

विशेषाधिकारचा अभाव आणि वर्ग विहीन समाजाची उभारणी ही दोन तत्वे नेहरूंना लोकशाही राजकीय व्यवस्थेच्या परिपक्वतेसाठी आवश्यक वाटत होती. साहजिकच न्याया शिवाय आर्थिक विकास अमानुष्य ठरतो. आर्थिक विकासाशिवाय सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे दुरापस्त होते. हाच सुवर्णमय साधण्यासाठी नेहरूंनी समताधिष्ठीत समाजाच्या माध्यमातून समाजवादी समान रचनेचे स्वप्न पाहिले होते. ते म्हणतात लोकशाहीत नागरीकांना समान संधी मिळणे जेवढे आवश्यक असते तेवढे शोषणमुक्त समाजाची उभारणी अपरिहार्य असते. पर्यायाने वर्गहीन समाजाची उभारणी झाल्याशिवाय शोषणमुक्त समाज अस्तित्वात येऊ शकत नाही. त्यामुळे वर्ग विहीन समाजाची उभारणी करणे हाच लोकशाही अंतीम हेतू असला पाहिजे.

जागतीक इतिहासाचे ओझरते दर्शन या आपल्या ग्रंथात नेहरू समता आणि लोकशाही या दोन्ही संकल्पना किती परस्पर संबंधीत आहेत याचे चांगले विवेचन केलेले आहे. लोकशाही म्हणजे समता होय आणि केवळ समताधिष्ठीत समाजातच लोकशाहीची भरभराट होवू शकते. या बाबतीत समता असणे पुरेसे ठरत नाही तर आर्थिक व सामाजिक समताही आवश्यक असते. लोकशाही असुन आर्थिक विषमता कमी झाली नाही तर लोकशाहीच नव्हे.

४. **नेहरूचा लोकशाहीचा अर्थ** :—अनेक तत्वावक्त्यांनी लोकशाहीचा वेगवेगळा अर्थ लावलेला आहे. या पैकी नेहरूंना लोकशाहीचा सर्व समावेशक असा अर्थ अभिप्रेत होता तो पुढिलप्रमाणे आहे.

लोकशाहीचा अर्थ आहे :—सहिष्णूता ना केवळ त्या लोकांप्रती ज्यांच्याशी आपण सहमत आहोत तर त्या लोकप्रतिही ज्यांच्याशी आपण असहमत आहोत पंडीत नेहरू यांना लोकशाहीची वरील व्याख्या अभिप्रेत असली तरी आणखी एका वाक्यात त्यांनी लोकशाहीचा अर्थ स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला तो पुढील प्रमाणे आहे. लोकशाही म्हणजे फक्त शासन संस्थेचा प्रकार नव्हे तर ती एक जीवन पध्दती आहे.

अशा प्रकारचा अर्थ नेहरूंनी लोकशाहीला लावला आहे.

निष्कर्ष :—

१. पंडित नेहरू यांनी लोकशाही समाजवादाचा स्विकार करावा असे त्यांना मनापासून वाटत होते फक्त समातवाद स्विकारला असता तर काही देशांमध्ये समावाद फसलेला आहे. फक्त त्याला चीन अपवाद आहे. रशिया मधला साम्यवाद फसला रशियाचे तुकडे झाले आहेत.
२. समता धिष्ठीत समाज व्यावस्था या मुद्द्याला आज बेगडी स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. स्वातंत्र्याच्या ऊत्तरार्धात दोन वर्ग निर्माण झाले होयबा आणि नाहीबा एककडे प्रचंड दारिद्र्य आहे तर दुसरीकडे प्रचंड संपत्ती आहे. ८५ टक्के संपत्ती १५ टक्के लोकांच्या मालकीची आहे तर ८५ टक्के लोकांच्या मालकीची १५ टक्के संपत्ती आहे. मग नेहरूजींनी समता कल्पलीलेली होती तीला बेगडी स्वरूप प्राप्त झालेले आहे.
३. नेहरूंच्या स्वप्नातील जी लोकशाही होती ती वास्तवात लोकशाहीची फळे स्वातंत्र्यानंतर फक्त श्रीमंती व्याक्तींनाच चाखायला मिळाली आहेत गरीब व्यक्ती पर्यंत स्वातंत्र्य पोहचलेच नाही. कारण समाजात विषमता प्रचंड प्रमाणात वाढलेली

- आहे. लोकशाही समाज वादाचा अंगीकार केल्यामुळे विषमता कमी होऊन समता प्रस्थापित होईल असे वाटले होते परंतु चित्र वेगळेच आहे.
४. पंडीत जवाहरलाल नेहरूनी लावलेला लोकशाहीचा अर्थ सहिष्णूता व सर्वधर्म समभाव ही संकल्पना मोडून निघाली आहे. आज धर्माधर्मात तेढ निर्माण झाली आहे. धर्माच्या नावावर राजकारण केले जात आहे. सहिष्णूता संपूर्ण गेलेली आहे. समाजात वर्ग संघर्ष वाढलेला आहे. आज माणूस धर्म विसरलेला आहे. स्वहीत झाले पाहिजे. स्वतःच्या बचावासाठी इतराचा बळी दिला जातो आहे. माणूस सुरक्षित राहिलेला नाही म्हणून पंडीत नेहरूनी कल्पिलेली सहिष्णूता कागदावरच राहून गेलेली आहे.
 ५. नेहरूंनी खाजगी करणाला विरोध केलेला आहे. परंतु खाजगी क्षेत्राशिवाय देशाचा विकास शक्य नाही आजच्या परिस्थितीत शासनाच्या मालकीचे जे उद्योग आहेत त सर्व तोटयामध्ये आहेत त्यामुळे खाजगी क्षेत्राला प्राधान्य आज शासनाने दिलेले आहे. खाजगी क्षेत्र मोठया प्रमाणात आजच्या परिस्थितीत रोजगार निर्माण करून देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात फारमोठी वाढ करू शकणार नाही. देशाने लोकशाही समाज वादाचा स्विकार केल्यामुळे खाजगी क्षेत्र समाजीक क्षेत्राबरोबर देशाच्या विकासासाठी महत्वाचे आहे.
 ६. विषमता :- नेहरूजींनी समतेचा विचार मांडला आहे. पण जगामध्ये विषमता राहणार हे सुर्य प्रकाशात इतके स्पष्ट आहे. कारण कलेक्टर व शिपाई यांच्या पगारात साम्य असू शकत नाही. जगामध्ये चंद्र सुर्य असे पर्यंत विषमता असू शकेल. कारण निसर्गानेच ती निर्मात केलेली आहे. मग नेहरूंनी समतेचा पुनरुच्चार केला ते बरोबर नाही किंवा ते चुक ठरत आहे. तीचा प्रभाव आपणास कमी करता येईल
 ७. पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांचे परराष्ट्रीय धोरण संबंधीचे विचार धरसोड वृत्तीचे आहेत अशी एक टिका केली जाते.

संदर्भ ग्रंथ—ग्रंथ

१. भारत निर्माता जवाहरलाल नेहरू
संपादक डॉ. पंजाब चव्हाण, प्रा.रामचंद्र भिस्से, प्रा. हनुमंत जवळगे.
२. नेहरू (आत्मचरित्र) अनुवादक नाग गोरे.
३. स्वतंत्र भारतातील राजकीय विचार प्रवाह मुक्त विद्यापीठ
४. भारताचा शोध पं.जवाहरलाल नेहरू
अनुवादक साने गुरूजी नावी करेदीकर कॉन्ट्रीकर कॉन्ट्रीनेटल प्रकाशन पुणे
५. जवाहरलाल नेहरू लेखक पुरुषोत्तम आत्माराम चित्रे.
६. आत्माकथन पंडित नेहरू प्रकाशन :- अनिरुद्ध अनंत कुलकर्णी कॉन्ट्रीनेटल प्रकाशन विजय नगर पुणे
७. आधुनिक भारतीय विचारवंत डॉ.शांताराम भोगले अनुपम प्रकाशन केंद्र औरंगाबाद.